

Arkadiusz Cegliński*

Historia nagrobka Adolfa Dygasińskiego na Starych Powązkach – kradzież i restauracja

The story of Adolf Dygasiński's gravestone in the Stare Powązki cemetery – its theft and restoration

Arkadiusz Cegliński, *Historia nagrobka Adolfa Dygasińskiego na Starych Powązkach – kradzież i restauracja*, „Ochrona Zabytków” 2023, nr 2, s. 165–177.

Abstrakt

Praca opisuje historię pomnika nagrobnego wykonanego przez słynnego warszawskiego rzeźbiarza i portrecistę Czesława Makowskiego. Nagrobek został wystawiony Adolfowi Dygasińskiemu, dziewiętnastowiecznemu pisarzowi i pedagogowi, na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Artykuł skupia się przede wszystkim na powstaniu pomnika, kradzieży z niego elementów metalowych w 2000 roku oraz jego restauracji, która nastąpiła kilkanaście lat później. Zwraca też uwagę na proceder, który od dziesiątków lat zagraża zabytkowym cmentarzom w Polsce.

W tekście przedstawione zostały dwie inicjatywy społeczne w postaci zbiórek na rzecz pomnika Dygasińskiego, jedna z początku XX wieku, zorganizowana przez jego najbliższych, gdy stawiano nagrobek. Druga zaś z ostatnich lat, kiedy z inicjatywy podmiotów związanych ze słynnym literatem dokonywano renowacji pomnika.

Publikacja porusza również wątek kierunku, jaki obrano w trakcie restauracji nagrobka Dygasińskiego, oraz zadaje pytania o jego słuszność. Z jednej strony bowiem zrekonstruowano część skradzionych elementów, używając surowców, które nie są tak narażone na kradzież jak brąz, z drugiej zaś zatracono wymiar artystyczny, jakim nagrobek szczylił się przed dewastacją.

Słowa kluczowe

Adolf Dygasiński, cmentarz Powązkowski, renowacja, XIX wiek, sztuka sepulkralna

Abstract

This work recounts the history of the gravestone monument made by the famous Warsaw sculptor and portraitist Czesław Makowski. The tombstone was erected for Adolf Dygasiński, a nineteenth-century writer and educator, at the Powązki Cemetery

* Wydział Archeologii, Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0001-7268-8789
e-mail: a.ceglinski@uw.edu.pl

in Warsaw. The article focuses primarily on the creation of the monument, the theft of its metal elements in 2000 and its restoration which took place several years later. It also draws attention to a malpractice that has been threatening historic cemeteries in Poland for decades.

The text describes two social initiatives in the form of collections for Dygasiński's monument, one dating from the beginning of the twentieth century, organized by his relatives when the tombstone was being erected. The other is more recent and was undertaken when the monument was renovated on the initiative of entities connected with the famous novelist.

Furthermore, this article also addresses the approach which was taken during the restoration of Dygasiński's tombstone, and asks questions about its appropriateness. On the one hand, some of the stolen elements were reconstructed using materials that are not as susceptible to theft as bronze, whereas on the other hand, this led to the loss of the tombstone's artistic value before its vandalization.

Keywords

Adolf Dygasiński, Powązki cemetery, renovation, nineteenth century, sepulchral art

DZIEWIĘTNASTOWIECZNE ZABYTKOWE CMĘNTARZE W POLSCE TO MIEJSCA WYJĄTKOWE, wyróżniające się bogatym zbiorem dekoracji rzeźbiarskiej. W wielu przypadkach są to jedyne lokalizacje, gdzie przetrwały dzieła niektórych wybitnych polskich artystów. Z tego względu za jedną z najważniejszych nekropoli w naszym kraju uważa się Stare Powązki w Warszawie.

Cmentarz Powązkowski powstał pod koniec XVIII wieku i był to drugi pozamiejski cmentarz po Świętokrzyskim w Warszawie¹. Zalicza się go do najstarszych w Polsce – obecnie starszy jest tylko cmentarz w Płocku². Założony między innymi przez króla Stanisława Augusta w okresie dominującego klasycyzmu³, będącego w owym czasie wyznacznikiem gustu wśród elit, z biegiem lat stał się (szczególnie w XIX wieku) skarbnicą polskiej i europejskiej sztuki nagrobnej. Chowano na nim znanych i zasłużonych Polaków – artystów, literatów, społeczników, polityków et cetera. Pogrzeby na przykład Stanisława Moniuszki czy pięciu poległych były sposobnością do wyrażania swojego patriotyzmu i sprzeciwu wobec zaborczej władzy rosyjskiej. Pod tym względem rola cmentarzy w Polsce, w tym Starych Powązek, była niepodważalna. Niestety nekropoliom zagrażały i nadal zagrażają akty wandalizmu.

Na Starych Powązkach w kwaterze 84 znajduje się wyjątkowy nagrobek dziewiętnastowiecznego pisarza i publicysty Adolfa Dygasińskiego (il. 1), dziś nieco zapomnianego, ale istotnego dla rozwoju polskiej literatury twórcy⁴. Losy pomnika Dygasińskiego przywracają wiarę w czyn społeczny i propagują istotę ochrony zabytków, szczególnie tych sepulkralnych. Niniejszy artykuł poświęcony jest odnowionemu osiem lat temu zabytkowi, który doświadczył jednego z najgorszych ludzkich postępów, do jakich dochodzi współcześnie na polskich cmentarzach, czyli kradzieży. W tekście został poruszony także wątek kierunku obranego w trakcie konserwacji wspomnianego nagrobka. Kierunek ów z jednej strony jest słuszny i w pewnym stopniu zabezpiecza przed kradzieżami, a z drugiej – ryzykowny, bo zaburza pierwotny wymiar artystyczny nagrobka. Opisano również akcję mającą na celu restaurację pomnika nagrobnego Dygasińskiego, w którą zaangażowało się wiele podmiotów. Ponadto przedstawiono rezultaty tych działań oraz ukazano niecodzienne podejście do kreacji konserwatorskiej, służącej odtworzeniu zniszczonej w wyniku aktów wandalizmu pierwotnej kompozycji nagrobka Dygasińskiego.

¹ K. Móraski, *Cmentarze warszawskie. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2012, s. 64.

² A. Bobola Muszalski, *Pułkownik Gugenmus i jego herb. Heraldyczne odkrycie na płockiej nekropolii*, „Nasze Korzenie” 2013, nr 4, s. 22.

³ S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski 1790–1850. Zmarli i ich rodziny*, t. 1, Warszawa 1979, s. 11–18.

⁴ H. Markiewicz, *Pozytywizm*, Warszawa 1978, s. 165–170.

1

Fotografia portretowa Adolfa Dygasińskiego. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/11/1471

Portrait photograph of Adolf Dygasiński. Source: Narodowe Archiwum Cyfrowe, accession no. 3/1/0/11/1471

Sylwetka Adolfa Dygasińskiego

Adolf Tomasz Dygasiński (1839–1902) urodził się w Niegosławicach w powiecie pińczowskim, leżącym pomiędzy Kielcami a Krakowem. Przyszły pisarz i intelektualista nie miał łatwej młodości. Pochodził z biednej, a licznej rodziny, co zmusiło go w pierwszym okresie życia do przedłożenia pracy zarobkowej nad edukację. Ambitny Adolf nie poddał się jednak przeciwnościom losu i w wieku 19 lat przeniósł się z Pińczowa do Kielc, gdzie w 1860 roku ukończył Szkołę Wyższą Realną. W tym okresie był zaangażowany w ruch patriotyczny, co spowodowało odebranie mu odznaczeń za zdanie egzaminu końcowego. Dwa lata później rozpoczął naukę w Szkole Głównej w Warszawie na wydziale historyczno-filologicznym, którą przerwał krótko po jej rozpoczęciu. W lutym 1863 roku wziął udział w powstaniu styczniowym, a po jego upadku wrócił na warszawską uczelnię. Przez krótki czas studiował także w Pradze, niestety problemy finansowe zmusiły go do ponownego porzucenia edukacji. Utrzymywał się głównie z korepetytorstwa, uczył między innymi Jacka Malczewskiego. Był zdolnym i uznanym pedagogiem.

W 1872 roku Dygasiński ożenił się z Natalią Wyszowską, z którą miał dwoje dzieci. Lata 70. XIX wieku to okres jego intensywnej pracy wydawniczej oraz rozwijania własnej księgarni. Był też redaktorem naczelnym oraz członkiem redakcji kilku czasopism, w tym założonego przez siebie „Przeglądu Pedagogicznego”⁵.

⁵ W. Wolert, *Dygasiński Tomasz Adolf* [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 6, Kraków 1948, s. 49–52.

Dygasiński swoją karierę pisarską rozpoczął późno, bo pierwsze nowele, w tym debiutancką *Za krowę*, napisał dopiero w 1883 roku. W jego twórczości silnie się zaznaczała tematyka ludowa. Interesował się też motywami przyrodniczymi i był po części naturalistą. Bardzo charakterystyczne dla jego twórczości jest osadzenie zwierząt o antropomorficznych cechach w roli głównych bohaterów. Inicjalnym utworem z tym motywem było opowiadanie *Wilk, psy i ludzie*. Dygasiński interesował się problemami społecznymi, życiem miejskim oraz florą i fauną Polski (szczególnie Wyżyny Małopolskiej i Mazowsza), których bogactwo ukazywał barwnie w swoich utworach⁶.

Pisanie nie pozwalało mu utrzymać rodziny, dlatego zatrudnił się jako nauczyciel. Po odebraniu mu przez administrację carską prawa do nauczania podjął pracę jako wychowawca dzieci z domów szlacheckich i burżuazyjnych. Dygasiński zmarł w Grodzisku Mazowieckim w 1902 roku po ataku sklerotycznym. Zostawił po sobie bogatą spuściznę literacką: 21 powieści, komedię oraz 131 nowel⁷.

Pogrzeb pisarza odbył się 6 czerwca 1902 roku w parafii św. Aleksandra w Warszawie, a po nabożeństwie ciało złożono na cmentarzu Powązkowskim. Już następnego dnia w „Kurierze Warszawskim”, poza nekrologiem Dygasińskiego, zamieszczono w ramach złożenia mu hołdu jego utwór *Niezdara*. Redakcja gazety przypomniała ponadto jego działalność pedagogiczną i literacką oraz zamiłowanie do przyrody, poświęcając pisarzowi strony tytułowe aż trzech kolejnych numerów stołecznego dziennika⁸.

Historia i dekoracja nagrobka

Nagrobek Adolfa Dygasińskiego (il. 2–3) został wystawiony na Powązkach 3 października 1903 roku. Poświęcił go ksiądz kanonik Zygmunt Chełmicki, którego Dygasiński bardzo dobrze znał ze wspólnej wyprawy do Brazylii⁹, a mowę wygłosił przyjaciel zmarłego Antoni Sygietyński, który był także inicjatorem komitetu na rzecz budowy pomnika¹⁰. Dzięki zbiorce zgromadzono 2155 rubli i 40 kopiejek¹¹. Autorem nagrobka jest warszawski rzeźbiarz Czesław Makowski (1873–1921)¹², uczeń Wojciecha Gersona, student uczelni artystycznych w Monachium i Rzymie. Makowski specjalizował się w rzeźbie portretowej. Szczególnie upodobał sobie medaliony i plakietki, których wykonał lub zaprojektował około 1200¹³. Makowski stworzył projekt nagrobka¹⁴, za prace kamieniarskie odpowiadało natomiast Towarzystwo¹⁵ Kopalń Marmurów Kieleckich, a elementy brązowe odlano w zakładzie braci Łopieńskich w Warszawie¹⁶. Za swój powązkowski debiut artysta wziął 1300 rubli¹⁷.

⁶ H. Markiewicz, *Pozytywizm*, op. cit., s. 165–170.

⁷ W. Wolert, *Dygasiński Tomasz Adolf*, op. cit.

⁸ „Kurier Warszawski” 1902, nr 152 (wraz z dodatkiem porannym), 153 i 154.

⁹ Adolf Dygasiński i Zygmunt Chełmicki (1851–1922) razem odbyli podróż do Brazylii w latach 1890–1891. Dygasiński pojechał tam jako wysłannik „Kuriera Warszawskiego” (zob. A. Dygasiński, *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891). Koniec XIX wieku był okresem masowej emigracji z ziem polskich do Brazylii w celach zarobkowych, zwanym potocznie „gorączką brazylijską” (zob. K. Ziomek, *Obraz masowego wychodźstwa z ziem polskich do Brazylii w latach 1890–1897 na łamach ówczesnej prasy oraz literatury – zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2018, nr 23, s. 145–186).

¹⁰ W skład komitetu wchodził prof. Antoni Sygietyński, prof. Stanisław Mieczysławski i prof. Maksymilian Białowiejski. Zob. „Kurier Warszawski” 1903, nr 274, s. 3–5; „Tygodnik Ilustrowany” 1903, nr 41, s. 815.

¹¹ Zob. T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon polski*, Wrocław 2014, s. 155–156. Niestety autor nie podaje źródła tej informacji.

¹² „Kurier Warszawski” 1903, nr 274, s. 5.

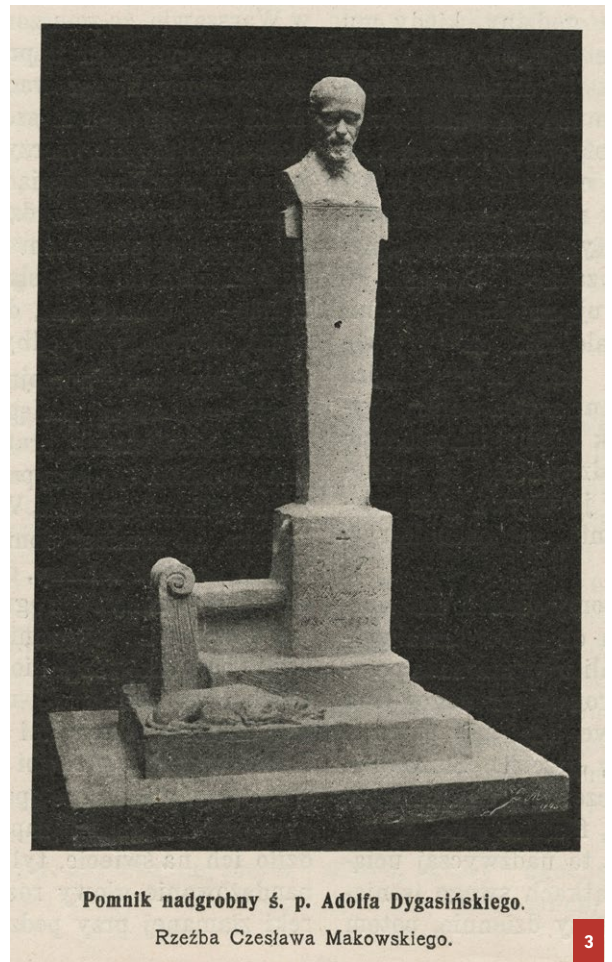
¹³ K. Mikocka-Rachubowa, *Makowski Czesław* [hasło w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, red. J. Maurin-Białostocka et al., t. 5, Warszawa 1993, s. 254–257.

¹⁴ T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie...*, op. cit., s. 155–157.

¹⁵ Tak podaje źródło, ale prawdopodobnie chodzi o Przedsiębiorstwo Kopalń Marmurów Kieleckich.

¹⁶ „Gazeta Kaliska” 1903, nr 257, s. 3.

¹⁷ Zob. T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie...*, op. cit., s. 156. W tym przypadku autor również nie podaje źródła informacji.

2 Nagrobek Adolfa Dygasińskiego autorstwa Czesława Makowskiego z 1903 roku na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (kwatery 84, rząd 5). Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/9/7321

Gravestone of Adolf Dygasiński by Czesław Makowski from 1903 at the Powązki Cemetery in Warsaw (sector 84, row 5). Source: Narodowe Archiwum Cyfrowe, accession no. 3/1/0/9/7321

3 Grafika przedstawiająca projekt nagrobka Adolfa Dygasińskiego. Źródło: „Biesiada Literacka” 1903, t. 56, nr 44, s. 344

Engraving depicting the design of Adolf Dygasiński's tombstone. Source: *Biesiada Literacka* 1903, vol. 56, no. 44, p. 344

Nagrobek został doceniony przez społeczeństwo, co potwierdza prasa z tamtego okresu. Na jego odsłonięciu zebrało się blisko 500 osób, a uroczystości towarzyszyły chór i delegacje różnych organizacji, towarzystw et cetera. Było to uwieńczenie ciężkiej, dziewięciomiesięcznej pracy komitetu na rzecz wystawienia nagrobka Adolfa Dygasińskiego¹⁸.

Pomnik w dużej mierze zachował się do naszych czasów. Co do jego twórcy nie ma żadnych wątpliwości. Poza źródłami prasowymi z epoki o autorstwie Makowskiego świadczy jego podpis z boku popiersia (il. 4).

¹⁸ „Kurier Warszawski” 1903, nr 274, s. 3–5.

4

Bok popiersia na nagrobku Adolfa Dygasińskiego – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor

Side view of the bust on Adolf Dygasiński's tombstone – present state (July 2023). Photo by the author

4

Pierwotnie nagrobek składał się z tumbi, na której krańcach ustawionych było sześć słupków połączonych ciężkimi łańcuchami. Na końcu pomnika wybijał się z bazy lekko rozszerzający się ku górze słup w kształcie antycznej hermy, zwieńczony popiersiem zmarłego, u którego podstawy znajdowało się epitafium. Ówczesna prasa potwierdzała celowe nawiązanie do świata starożytnego: „Szlachetne i dobrotliwie uśmiechnięte oblicze nieboszczyka, wprawną ręką rzeźbiarza przekazane potomności w niepożyty brązie, widnieje zdala ponad słupem starożytnego kształtu. Słup ma kształt starożytny, to prawda – grecy zwali go *hermesem*, albo słupem miedzianym [...]”¹⁹.

W starożytnej Grecji hermami zwano czworoboczne zwężane słupy stawiane na traktach, skrzyżowaniach dróg czy granicach. Miały one za zadanie chronić na przykład trzody czy winnice. Nazwa pochodzi od Hermesa, boga i patrona podróżników. Takie pomniki wieńczono męskim popiersiem. Charakterystyczne dla tych przedstawień były schematycznie ukazane, krótkie ramiona oraz fallus²⁰ (dla przykładu na il. 5 i 6 dwie hermy z Luwru – statuetka i pełnowymiarowa rzeźba).

Obok słupa ciągnęło się obramowanie płaskorzeźby, przypominające greckie kline²¹ ze ślimacznicą na oparciu, wykonane z tego samego kawałka marmuru checińskiego²². Są to elementy nawiązujące do kultury i tradycji antycznej, których recepcja na cmentarzu Powązkowskim była silnie obecna od powstania nekropolii pod koniec XVIII wieku aż do wybuchu II wojny światowej. Pod słupem znajdowała się również wykonana z marmuru karraryjskiego tablica z kolejnym epitafium oraz ze zdjęciem zmarłego²³.

Na brązowej płaskorzeźbie przedstawieni zostali mysikrólik i puchacz – bohaterowie powieści Dygasińskiego *Gody życia*. Pod nimi spoczywała odlana z brązu rzeźba psa Asa, tytułowego

¹⁹ Ibidem (pisownia oryginalna).

²⁰ R. Kulesza, *Herma* [hasło w:] *Słownik kultury antycznej*, red. idem, Warszawa 2012, s. 220–221; por. R.M.C. Rubio, *Herms. From Custodians of Boundaries to Custodians of Gardens* [w:] *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, ed. H.L. Reid, J.C. DeLong, vol. 3, Sioux City (Iowa) 2018, s. 313–324.

²¹ Ława miała służyć do kontemplacji ludziom odwiedzającym nagrobek Dygasińskiego. Zob. „Kurier Warszawski” 1903, nr 274, s. 3–5.

²² Ibidem.

²³ Według informacji przekazanych autorowi tego artykułu przez konserwatora omawianego nagrobka, Olgierda Gumińskiego, tablica została zabezpieczona i zdeponowana w magazynie.

5

6

5 Marmurowa figurka w kształcie hermy, I–II wiek n.e., Samotraka. Źródło: kolekcja Luwru, nr inw. Ma 2371, katalog online: collections.louvre.fr, dostęp: 8.10.2023

Marble figure in the shape of a herm, 1st–2nd century AD, Samothrace. Source: collection of the Louvre, inv. no. Ma 2371, online catalogue: collections.louvre.fr, accessed 8.10.2023

6 Herma, IV–II wiek p.n.e., Melos. Źródło: kolekcja Luwru, nr inw. Ma 405; Ma 1441, katalog online: collections.louvre.fr, dostęp: 8.10.2023

A herm, 4th–2nd century BC, Melos. Source: collection of the Louvre, inv. no. Ma 405; Ma 1441, online catalogue: collections.louvre.fr, accessed 8.10.2023

bohatera innej powieści pisarza. Umieszczenie na plakiecie ptaków było poniekąd oddaniem hołdu pisarstwu Dygasińskiego oraz jego pasji przyrodniczej. Odlew Asa, którego również wzięto z twórczości zmarłego, miał taki sam wydzwitek, jednakże należy zwrócić uwagę na symbolikę psa w kulturze europejskiej. W tradycji bliskowschodniej oraz biblijnej kojarzono go negatywnie – z magią, prostytutką czy bałwochwalstwem. W świecie antycznym natomiast był towarzyszem wielu bóstw lub herosów, przede wszystkim tych związanych z łowiectwem, takich jak Diana, Adonis czy Akteon. Pies w kulturze europejskiej ma przeważnie pozytywne konotacje jako symbol wierności i oddania. Z tą myślą w średniowieczu umieszczano go na nagrobkach i uważano za strażnika grobu²⁴. Dlatego rzeźba psa na grobie Dygasińskiego poza wymiarem osobistym miała również znaczenie symboliczne²⁵.

²⁴ L. Impelluso, M. Battistini, *Le livre d'or des symboles*, Milan 2012, s. 403.

²⁵ O Asie autor artykułu w „Kurierze Warszawskim” pisał: „wierny towarzysz i stróż człowieka” („Kurier Warszawski” 1903, nr 274, s. 4).

7

Nagrobek Adolfa Dygasińskiego z widocznymi skradzionymi później elementami – rzeźbą psa i płaskorzeźbą ukazującą bohaterów *Godów życia*. Fot. G. Rutowska, Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/40/o/14/276

Tombstone of Adolf Dygasiński with visible elements that were later stolen – a sculpture of a dog and a bas-relief depicting the heroes of *Gody życia*. Photo: G. Rutowska, Narodowe Archiwum Cyfrowe, ref. 3/40/o/14/276

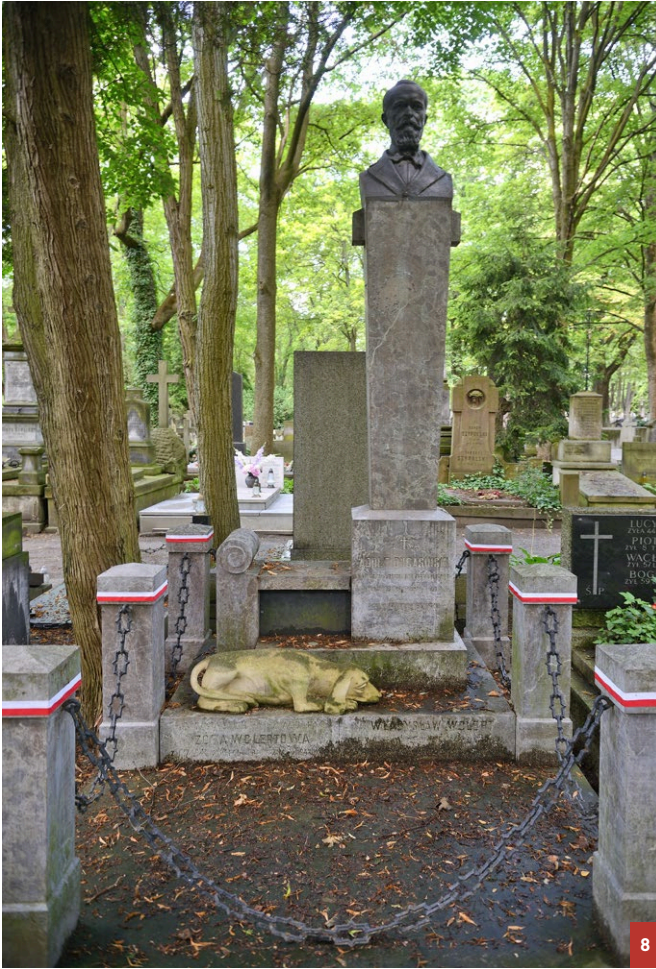
Kradzież

Nagrobek Dygasińskiego stanowił piękne i wyjątkowe w skali warszawskiej nekropolii nawiązanie plastyczne do twórczości zmarłego. Nie da się ukryć, że na grobie pisarza najbardziej charakterystycznym elementem jest właśnie statua psa, będąca jedną z niewielu pełnofigurowych rzeźb czworonogów na cmentarzu Powązkowskim. Niestety figurę zwierzęcia skradziono wraz z płaskorzeźbą w lipcu 2000 roku²⁶. Oryginalna rzeźba niedługo po kradzieży została zapewne przetopiona lub spieniężona. Jedno z ostatnich zdjęć przedstawiających zrabowane elementy znajduje się w Narodowym Archiwum Cyfrowym, a zostało zrobione na kilka lat przed dewastacją grobu (il. 7).

Konserwacja

Obrabowany grób był przez lata w opłakanym stanie. Przełom nastąpił dopiero w 2015 roku, kiedy to podjęto prace konserwatorskie. Nagrobkowi przywrócono dawny blask dzięki inicjatywie trzech podmiotów: Gimnazjum nr 2 im. Adolfa Dygasińskiego w Pińczowie (obecnie Szkoła Podstawowa nr 2 im. Jana Pawła II), Towarzystwa Przyjaciół Ponidzia oraz Społecznego Komitetu Opieki nad Starymi Powązkami im. Jerzego Waldorffa. Zebrana kwota w wysokości około 30 000 złotych pozwoliła na gruntowną konserwację nagrobka i próbę rekonstrukcji części

²⁶ T.M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie...*, op. cit., s. 156.

8

9

10

- 8 Nagrobek Adolfa Dygasińskiego – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor
The tombstone of Adolf Dygasiński – present state (July 2023). Photo by the author
- 9 Popiersie na nagrobku Adolfa Dygasińskiego – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor
Bust on the tombstone of Adolf Dygasiński – present state (July 2023). Photo by the author
- 10 Epitafium na nagrobku Adolfa Dygasińskiego – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor
Epitaph on the tombstone of Adolf Dygasiński – present state (July 2023). Photo by the author

skradzionych obiektów²⁷. Za prace konserwatorskie odpowiadał wspomniany wcześniej komitet, a wykonawcą był Olgierd Gumiński²⁸.

Obecny stan nagrobka jest bardzo zbliżony do pierwotnej wersji (il. 8–10). Po konserwacji, podczas której oczyszczono i zabezpieczono kamienne elementy, zrekonstruowano również rzeźbę psa. Zdecydowano się wykonać i umieścić przy pomniku nowe, wapienne przedstawienie

²⁷ B. Bitner, *Grobowiec Dygasińskiego będzie miał psa. Rzeźbę wykonał znany na Ponidziu plastyk*, „Echo Dnia”, 24.10.2015, echodnia.eu/swietokrzyskie/grobowiec-dygasińskiego-bedzie-miał-psa-rzeźbę-wykonał-znany-na-ponidziu-plastyk/ar/9025369, dostęp: 8.10.2023 oraz idem, *Grobowiec Adolfa Dygasińskiego już z psem. Rzeźbę czworonoga dostarczono do Warszawy*, „Echo Dnia”, 1.11.2015, echodnia.eu/swietokrzyskie/grobowiec-adolfa-dygasińskiego-juz-z-psem-rzeźbę-czworonoga-dostarczono-do-warszawy/ar/9048674, dostęp: 8.10.2023.

²⁸ O. Gumiński, *Dokumentacja konserwatorska do nagrobka Adolfa Dygasińskiego z Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie kw. 84, rz. 5*, Warszawa 2015, s. 1.

11
12

Rzeźba leżącego psa autorstwa Andrzeja Kozery z 2015 roku – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor

Sculpture of a lying dog by Andrzej Kozera dating from 2015 – present state (July 2023). Photo by the author

czworonoga²⁹ (il. 11–12). Pomysł wykorzystania kamienia zamiast brązu był słuszny ze względu na duże nasilenie kradzieży, szczególnie detali i obiektów metalowych, na polskich cmentarzach. Warto zauważyć, że sam Makowski pierwotnie oprócz odlewu wykonał kopię Asa z piaskowca³⁰. Postawienie kamiennej rzeźby zamiast metalowej w pewnym stopniu chroni grób przed kradzieżą. Jednakże warto się zastanowić nad walorami artystycznymi nowego Asa. Należy też dodać, że w czasie restauracji nagrobka nie zdecydowano się na odtworzenie brązowej plakietki z płaskorzeźbą. Puste miejsce zastąpiono aluminiową, spatinowaną na stary brąz płytą (il. 13)³¹.

Autorem rekonstrukcji rzeźby psa jest Andrzej Kozera, artysta działający na Pomorzu (a więc w regionie, skąd pochodził Dygasiński oraz gdzie znajduje się szkoła dawniej jego imienia, będąca inicjatorem zbiórki). Porównując nowego Asa ze starym, można zauważyć, że obecna rzeźba jest prawdopodobnie tylko inspirowana dziełem Makowskiego. Kozera nie zdecydował się na dokładne odtworzenie pracy uznanego warszawskiego rzeźbiarza. Wykonany z kamienia pińczowskiego³² pies, mimo podobnego lub niemal identycznego ułożenia ciała, łap, głowy i ogona, wyraźnie się różni proporcjami pyska, tułowia, uszu et cetera. Obecna figura jest krótsza, bardziej toporna i tylko pozornie przypomina poprzednią wersję Asa. Odlew z brązu natomiast w naturalistyczny sposób przedstawiał wyżła. Z oddali rzeczywiście można było odnieść wrażenie, że przed pomnikiem śpi żywy pies. Obecna rzeźba, mimo całego jej uroku i stojącej za nią historii (zbiórka i inicjatywa społeczna na rzecz odrestaurowania nagrobka, w którą zaangażowano młodzież) niestety nie daje poczucia obcowania z dobrym ani nawet prawidłowym dziełem sztuki, jakim była bez wątpienia skradziona praca Makowskiego.

Po kradzieży Asa ze Starych Powązek zdawało się, że ta wyjątkowa rzeźba bohatera powieści Dygasińskiego zniknęła bezpowrotnie. Na szczęście nie. To nie było jedyne przedstawienie tego psa wykonane przez Makowskiego. Poza drobnymi brązowymi figurkami powielanymi przez

²⁹ Według informacji przekazanych autorowi tego artykułu przez Olgierda Gumińskiego decyzja o wykonaniu rekonstrukcji psa została podjęta z inicjatywy szkoły. Pierwotne plany nie zakładały odtworzenia skradzionej rzeźby. Ponadto Społeczny Komitet Opieki nad Starymi Powązkami im. Jerzego Waldorffa ani pan Gumiński nie mieli wpływu na kierunek artystyczny obrany przez twórcę nowej rzeźby.

³⁰ K. Mikocka-Rachubowa, *Makowski Czesław*, op. cit.

³¹ O. Gumiński, *Dokumentacja konserwatorska...*, op. cit., s. 8.

³² B. Bitner, *Grobowiec Dygasińskiego będzie miał psa...*, op. cit., dostęp: 8.10.2023.

13

Aluminiowa plakieta, która zastąpiła płaskorzeźbę z bohaterami *Godów życia* – stan obecny (lipiec 2023 roku). Fot. autor

Aluminium plaque that replaced the bas-relief with the heroes of *Gody życia* – current state (July 2023). Photo by the author

13

14

Rzeźba psa Asa autorstwa Czesława Makowskiego z 1919 roku w Łazienkach Królewskich w Warszawie. Fot. autor

A sculpture of the dog Asa by Czesław Makowski from 1919 in the Royal Łazienki Park in Warsaw. Photo by the author

14

zakład braci Łopieńskich³³ istnieje też wcześniej wymieniana kamienna rzeźba psa, znajdująca się obecnie w Łazienkach Królewskich w Warszawie (il. 14). Tamten wykonany z piaskowca As został wykuty przez Makowskiego w 1919 roku³⁴. Po śmierci artysty w 1921 roku kilkaset jego dzieł zostało włączonych do kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie. Kamienny pies trafił tam razem z gipsowym odlewem, którego losy obecnie pozostają nieznane³⁵. Wykonany z gipsu As prawdopodobnie służył jako prototyp brązowej figury. W następnych latach rzeźba została przekazana do Łazienek Królewskich w Warszawie³⁶. Umieszczono ją nieopodal wschodniego skrzydła Starej Oranżerii, w miejscu, gdzie chowano psy wartownicze pełniące niegdyś służbę w ogrodach. Marek Kwiatkowski, wieloletni dyrektor Muzeum Łazienki Królewskie, podaje, że spoczęły tam nie tylko łazienkowskie czworonogi – z czasem zaczęto grzebać w tym miejscu również zwierzęta pracowników muzeum, włącznie z psami Kwiatkowskiego. Ta praktyka cieszyła się na tyle dużą popularnością, że dyrektor musiał jej zakazać³⁷.

Nietrudno zauważyć, że rzeźba znajdująca się w byłej rezydencji króla Stanisława Augusta byłaby świetnym wzorem do wykonania rekonstrukcji rzeźby na Powązkach. Należałoby się w przyszłości zastanowić nad stworzeniem kopii łazienkowskiej rzeźby, oczywiście w kamieniu, i wymienić obecnego psa na figurę przywracającą pierwotną kompozycję nagrobka.

³³ Jeden z takich odlewów znajduje się w Muzeum Warszawy (nr inw. MHW 22430).

³⁴ Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, *Karta inwentarzowa nr Łkr. 735, rzeźba „As”*, s. 1–2.

³⁵ K. Mikocka-Rachubowa, *Makowski Czesław*, op. cit., s. 256.

³⁶ Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, *Karta inwentarzowa...*, op. cit.

³⁷ M. Kwiatkowski, *The magic world of Łazienki*, Warszawa 2007, s. 42.

Podsumowanie

Losy nagrobka Adolfa Dygasińskiego są bardzo burzliwe. Z jednej strony tragiczne, a z drugiej – napawające nadzieją i optymizmem. Pomnik powstał na początku XX wieku w wyniku inicjatywy społecznej, aby uhonorować uznanego polskiego literata. Zbiórka zorganizowana przez najbliższych autora *Godów życia* doprowadziła do postawienia na cmentarzu Powązkowskim wyjątkowego nagrobka. Od tego czasu przetrwał on dwie wojny światowe i uniknął zagrożeń naturalnych (zanieczyszczenie powietrza oraz wichury powalające drzewa na cmentarzu, szczególnie w okresie letnim, w dużym stopniu przyczyniają się do niszczenia grobów). Niestety nie uchroniono go od największego zagrożenia dla nagrobków, czyli od złodziei. Prosta chęć zysku poprowadziła wandalów do obrabowania i zniszczenia grobu, co pozbawiło go jego najbardziej wyróżniających się elementów. Na szczęście dzięki inicjatywie społecznej, zaangażowaniu zwykłych-niezwykłych ludzi z Gimnazjum nr 2 im. Adolfa Dygasińskiego w Pińczowie, Towarzystwa Przyjaciół Piondzia oraz Społecznego Komitetu Opieki nad Starymi Powązkami im. Jerzego Waldorffa udało się przywrócić blask miejscu spoczynku piondzkiego literata.

Jednakże przypadek nagrobka Dygasińskiego zmusza do refleksji nad jakością wykonywanych rekonstrukcji na polskich cmentarzach. Pokazuje, że mimo dobrych chęci i pomysłów należałoby przykładać większą wagę do wzorowania się na oryginalnym dziele, które planuje się odtworzyć, jak również do wykorzystywania dostępnych zasobów ikonograficznych oraz kopii rekonstruowanych zabytków czy obiektów.

Podziękowania

Chciałbym serdecznie podziękować Panu Olgierdowi Gumińskiemu oraz Społecznemu Komitetowi Opieki nad Starymi Powązkami im. Jerzego Waldorffa za pomoc i informacje dotyczące prac konserwatorskich przy nagrobku Adolfa Dygasińskiego.

mgr Arkadiusz Cegliński

Magister archeologii, doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, specjalista i opiekun zbiorów w Muzeum i Instytucie Zoologii PAN. Uczestnik ekspedycji archeologicznych z ramienia Uniwersytetu Warszawskiego w Polsce, Bułgarii, Gruzji, Jordanii czy na Cyprze. Interesuje się archeologią klasyczną oraz recepcją kultury i sztuki antycznej w tradycji europejskiej. Szczególnie bliskie są mu historia i archeologia Warszawy XVIII i XIX wieku. Przygotowywana przez niego rozprawa doktorska dotyczy warszawskich założeń o charakterze pałacowo-ogrodowym. Ponadto zajmuje się historią zoologii w Polsce.

Arkadiusz Cegliński, MA

MA in archaeology, doctoral student at the Doctoral School of Humanities at the University of Warsaw, specialist and supervisor of the collections at the Museum and Institute of Zoology of the Polish Academy of Sciences. Participant in archaeological expeditions on behalf of the University of Warsaw in Poland, Bulgaria, Georgia, Jordan and Cyprus. He is interested in classical archaeology and the reception of ancient culture and art in European tradition. He is particularly interested in the history and archaeology of Warsaw in the eighteenth and nineteenth centuries. His doctoral thesis, which he is preparing, concerns Warsaw palace and garden layouts. He is also involved in the history of zoology in Poland.

Bibliografia

- „Biesiada Literacka” 1903, t. 56, nr 44.
- Dygasiński Adolf, *Listy z Brazylii*, Warszawa 1891.
- „Gazeta Kaliska” 1903, nr 257.
- Impelluso Lucia, Battistini Matilde, *Le livre d'or des symboles*, Milan 2012.
- Kulesza Ryszard, *Herma* [hasło w:] *Słownik kultury antycznej*, red. idem, Warszawa 2012.
- „Kurier Warszawski” 1902, nr 152 (wraz z dodatkiem porannym), 153 i 154.
- „Kurier Warszawski” 1903, nr 274.
- Kwiatkowski Marek, *The Magic World of Łazienki*, Warszawa 2007.

Markiewicz Henryk, *Pozytywizm*, Warszawa 1978.

Mikocka-Rachubowa Katarzyna, Makowski Czesław [hasło w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, red. Jolanta Maurin-Białostocka et al., t. 5, Warszawa 1993.

Mórawski Karol, *Cmentarze warszawskie. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2012.

Muszalski Andrzej Bobola, *Pułkownik Gugenmus i jego herb. Heraldyczne odkrycie na płockiej nekropolii*, „Nasze Korzenie” 2013, nr 4.

Rubio Rocío M.C., *Hermes. From Custodians of Boundaries to Custodians of Gardens* [w:] *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, ed. Heather L. Reid, Jeremy C. DeLong, vol. 3, Sioux City (Iowa) 2018.

Rudkowski Tadeusz Maria, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon polski*, Wrocław 2014.

Szenic Stanisław, *Cmentarz Powązkowski 1790–1850. Zmarli i ich rodziny*, t. 1, Warszawa 1979.

„Tygodnik Ilustrowany” 1903, nr 41.

Wolert Władysław, *Dygasiński Tomasz Adolf* [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński, t. 6, Kraków 1948.

Ziomek Krzysztof, *Obraz masowego wychodźstwa z ziem polskich do Brazylii w latach 1890–1897 na łamach ówczesnej prasy oraz literatury – zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2018, nr 23.

Źródła archiwalne

Gumiński Olgierd, *Dokumentacja konserwatorska do nagrobka Adolfa Dygasińskiego z Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie kw. 84, rz. 5*, Warszawa 2015.

Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, *Karta inwentarzowa nr Łkr. 735, rzeźba „As”*.

Źródła internetowe

Bitner Bartłomiej, *Grobowiec Adolfa Dygasińskiego już z psem. Rzeźbę czworonoga dostarczono do Warszawy*, „Echo Dnia”, 1.11.2015, echodnia.eu/swietokrzyskie/grobowiec-adolfa-dygasińskiego-juz-z-psem-rzezbe-czworonoga-dostarczono-do-warszawy/ar/9048674, dostęp: 8.10.2023.

Bitner Bartłomiej, *Grobowiec Dygasińskiego będzie miał psa. Rzeźbę wykonał znany na Pomidziu plastyk*, „Echo Dnia”, 24.10.2015, echodnia.eu/swietokrzyskie/grobowiec-dygasińskiego-będzie-miał-psa-rzezbe-wykonał-znany-na-ponidziu-plastyk/ar/9025369, dostęp: 8.10.2023.

Katalog Luwru online, collections.louvre.fr, dostęp: 8.10.2023.